

Çevre Hakkının Anayasa Mahkemesi Önünde Bireysel Başvuruya Konu Edilebilirliği ve Konuya İlişkin Olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Yaklaşımı^(*)

The Admissibility of the Right to Environment Subject to Individual Application before the Constitutional Court and Approach of the European Court of Human Rights on the Issue

Arş. Gör. Cemre Edip YALÇIN^(**)

Öz

Sanayileşme, kentleşme ve hızlı nüfus artışı olgularına bağlı olarak insan yaşamı üzerindeki etkisi yoğunlaşan çevre sorunları, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası bir insan hakları meselesi haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın ("Anayasa") madde 56 hükmü tek başına, çevre hakkının bireysel başvuru bağlamında konu bakımından yetki kriterini Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi ("AYM") nezdinde sağlamamaktadır. Bu nedenle, AYM'ye çevre hakkına dayanılarak yapılan bireysel başvurularda öncelikle konu ve kişi bakımından kabul edilebilirlik kriterlerinin sağlanıp sağlanmadığının tespit edilmesi önem arz etmektedir. Kabul edilebilirlik şartını sağlayan bireysel başvuruların esas bakımından incelenmesi aşamasında ise AYM'nin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ("AİHM") içtihatlarına paralellik gösteren bir yaklaşımı tercih ettiği gözlemlenmektedir. Ne var ki, AİHM içtihatları ile uyumlu gözükse de AYM'nin bu yaklaşımı, Türkiye'deki pek çok çevre sorununun anayasal düzlemde bireysel başvuru yoluyla çözüme kavuşmasını sağlamakta yetersiz kalabilmektedir.

Anahtar Kelimeler

İnsan Hakları, Çevre Hakkı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Anayasa Mahkemesi, Bireysel Başvuru, Kabul Edilebilirlik Kriterleri.

Abstract

Environmental issues, whose impacts on human life has been intensifying due to the phenomena of industrialization, urbanization and rapid population growth, have become an international human rights matter since the second half of the 20th century. In the context of individual application, the provision of article 56 of the Constitution of the Republic of Turkey ("Constitution") does not alone provide the jurisdiction *ratione materiae* criteria in terms of the right to environment before the Constitutional Court of the Republic of Turkey ("Constitutional Court"). It is therefore signifi-

^(*) [Makale geliş tarihi:](#) 11.02.2021 - [Makale kabul tarihi:](#) 24.02.2021.

^(**) Sakarya Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı.
[E-posta:](mailto:cemreyalcin@sakarya.edu.tr) cemreyalcin@sakarya.edu.tr.
[Orcid No:](https://orcid.org/0000-0003-4892-9882) <https://orcid.org/0000-0003-4892-9882>.

cant to primarily determine whether admissibility criteria are met in terms of *ratione materiae* and *ratione personae* in individual applications applied to the Constitutional Court on the basis of right to environment. It is further observed that the Constitutional Court prefers an approach, which is quite parallel to the case law of the European Court of Human Rights (“ECHR”), at the stage of merits of the individual applications that had already met the admissibility criteria. Despite the fact that the said approach of the Constitutional Court appears to be compatible with the ECHR’s case law; such approach may be inadequate to ensure remedies on the constitutional level by way of individual applications for many environmental issues in Turkey.

Keywords

Human Rights, Right to Environment, European Court of Human Rights, Constitutional Court, Individual Application, Admissibility Criteria.

Giriş

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel ölçekte gerçekleşen teknolojik gelişmelerle beraber sanayileşmenin hızlanması, kırsal alanların terk edilmesi sonucu kentleşmenin artması, ekonomik kalkınmanın yükselmesine bağlı olarak refah seviyesinin yükselmesinin ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasının sonucu olarak nüfusun artması ve 1980’li yıllardan itibaren yaygınlaşan neoliberal ekonomi politikalarının kar odaklı uygulamaları olgularına paralel bir şekilde ciddi çevre sorunları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda, neoliberal ekonomi politikalarının küresel piyasalarda baskın bir şekilde uygulanmaya başlamasıyla beraber çevrenin korunması ve ekonomik çıkarlar arasındaki çelişki gittikçe derinleşmiştir. Bu neden sonuç ilişkisine bağlı olarak çevre sorunlarının dünya çapında yayılması, çevrenin korunması için çeşitli uluslararası girişimlerin başlatılmasına yol açmıştır. Çevre sorunlarına karşı hukuki düzlemde telafi sağlayacak mekanizmaların arayışı, ortaya çıkan zararlardan kimin sorumlu tutulması gerektiği, doğrudan insan sağlığının ve yaşam hakkının çevre sorunlarından etkilenmesi karşısında devletin yükümlülüklerinin neler olduğu gibi tartışmalar ulusal ve uluslararası düzeyde çevre hakkı kavramının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda, uluslararası hukuk alanında çevre hakkı ilk kez Birleşmiş Milletler Örgütü’nün 1972 tarihli Stockholm Konferansı’nda (“Stockholm Konferansı”) gündeme gelmiş ve bu konferansın sonunda ortaya çıkan bildirinin 1. maddesi uyarınca “*İnsan, onurlu ve iyi bir yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları temel haklarına sahiptir*” ifadesine yer verilerek ilk kez sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına açıkça yer verilmiş ve konferansa katılan devletler çevre hakkını bireysel bir hak olarak da tanımışlardır.¹

¹ Sommer, Bahar Konuk, “Türk Hukukunda Çevre Hakkının Bireysel Başvuru Yoluyla Korunması”, YBHD, Yıl: 4, Sayı: 2019/2, Sayfa: 171.

Çevre kavramını yalnızca hukuki terminolojilerle tanımlamak mümkün değildir. Zira çevreyi oluşturan unsurların belirlenmesi ve çevrenin korunması için yapılması gerekenlerin saptanması disiplinlerarası bir çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Ancak, çevre hakkının Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi (“AYM”) önünde bireysel başvuruya konu edilmesi tartışmasına geçebilmemiz için çevre ve hak kavramı arasındaki bağlantının ortaya konulması gerekmektedir. Bu çalışmada “çevre” kavramı ile ekolojik açıdan dengeli işleyişine kendi kendine devam edebilen, canlı veya cansız yaşam formlarının etkileşim içinde bulunduğu, sınırlı olmayacak şekilde fiziki, biyolojik, ekonomik ve sosyal ortamın bütünü kast edilmektedir.² Ayrıca bu çalışmada çevrenin daha çok fiziksel özelliğine odaklanılacak ve insanın çevre ile olan ilişkisinde yarattığı tahribat insan haklarının korunması açısından ele alınacaktır. Bu kavramsal çerçeveye paralel olarak, çevre hakkının konusunu ekolojik açıdan dengeli işleyişine kendi kendine devam edebilen ve bu işleyişi insan müdahalesiyle bozulmamış bir çevrede sağlıklı bir şekilde yaşama hakkı oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada çevre kavramının bir insan hakkı konusu olarak kabul edilmesinde Semiz’in ifade ettiği “Çevre hakkının konusunu oluşturan ekolojik açıdan dengeli çevre; toprak, su, hava, iklim, bitki örtüsü, biyolojik çeşitlilik, kültüre ve tabiat varlıkları başta olmak üzere çevrenin tüm öğelerinin doğal yapılarının korunduğu; kirlilikten uzak tutulduğu bir çevredir”³ çevre tanımı esas alınacak ve insan eliyle yapılan çevresel tahribatlar sonucunda kişilerin sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ile maddi ve manevi bütünlüklerinin korunması hakkının çevre hakkı kapsamında bireysel başvuru yoluyla korunması meselesi değerlendirilecektir. Her ne kadar çevre hakkına ilişkin çevrenin tek başına bir değer olarak korunmasını savunan ekosantrik temelli yaklaşımlar⁴ olsa da hem çeşitli uluslararası sözleşmelerde hem Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (“AİHM”) içtihatlarında hem de Anayasa Mahkemesi kararlarında çevre hakkı yoluyla kişilerin başta yaşam hakkı, maddi ve manevi bütünlükleri ve sağlıklı çevrede yaşama haklarının korunduğu vurgulandığı için bu çalışmada da insan merkezli (antroposantrizm) bakış açısına göre⁵ değerlendirmeler yapılacaktır.

² Eltimur, Dilara Yüzer, “Anayasa Mahkemesi İçtihatları Işığında Çevrenin Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri”, Terazi Hukuk Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 145, 2018, Sayfa: 94.

³ Semiz, Yasemin, “Anayasa Mahkemesi’nin Çevre Hakkı Perspektifi”, Hacettepe HFD, Sayı: 4 (2), 2014, Sayfa: 10.

⁴ Arıkan, Engin, “Çevreci Düşünce ve Çevre Hukuku İçin Radikal Bir Kılavuz: Anne Naess’in Derin Ekoloji Yaklaşımı”, Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 2 (1), 2020, Sayfa: 191-2020. Bu bağlamda derin ekoloji yaklaşımının çözümlenmesi hususunda ayrıca bkz. Şakacı, Bilge Kağan, “Değer Kavramı Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlenmesi”, Mülkiye Dergisi, Cilt: 37, Sayı: 1, 2013, Sayfa: 9-29.

⁵ Demirci, Şerife, “Çevre Hakkı Hangi Canlıya Haktr ve Kimin Ödevidir?”, Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 2019, Sayfa: 77.

I. Çevre Hakkının Hukuki Kapsamı ve Niteliği

A. Üçüncü Kuşak Bir Hak Olarak Çevre Hakkı

Çevreye yönelik sorunların giderilmesinde ve çevrenin korunmasında çevre hakkının başlı başına bir hak olarak kabul edilmesi insan hakları mücadelesi bakımından oldukça önemli bir işleve sahiptir. Çevre hakkı, insan hakları teorisi bakımından dayanışma hakları olarak isimlendirilen üçüncü kuşak haklar arasında yer almaktadır.⁶ Üçüncü kuşak hakların en belirgin özellikleri; insanlar için gerekli olan dayanışma ortamını yaratabilme amacını taşımaları ve insanca bir toplum yaşamı sürdürülmesi düşüncesini temel almalarıdır.⁷ Bu nedenle üçüncü kuşak haklar aynı zamanda dayanışma hakları olarak da anılmaktadır. Çünkü bu üçüncü kuşak haklardan doğan sorunların yalnızca dayanışma içerisinde çözülebileceği kabul edilmektedir.⁸ Dolayısıyla üçüncü kuşak haklardan bahsedildiğinde hakkın öznesi olarak bireyin yanında bireylerin oluşturdukları gruplara da vurgu yapılmaktadır.⁹ Uygun'un da altını çizdiği üzere, çevre hakkını bireylerin bizzat gerçekleştirebilmesi için bireylerin yalnızca özgür olması yeterli olmamakta; bireyin, kendisinin de dahil olacağı şekilde, ilgili her kişiden veya gruptan hakkın uygulanmasını sağlamak üzere dayanışmasını talep etmesi söz konusu olmaktadır.¹⁰ Bir diğer ifadeyle, dayanışma hakkı olarak çevre hakkının layıkıyla gerçekleştirilmesi için sadece devletlerin değil aynı zamanda kişilerin, özel hukuk tüzel kişilerinin hatta uluslararası örgütlerin de pozitif ve negatif yükümlülüklerini bir arada yerine getirmesi gerekmektedir. Neticede, çevre hakkının yararlanıcıları aynı zamanda çevre hakkının ödev sahipleri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹

B. Hak ve Ödev Diyalektiği Bakımından Çevre Hakkı

Çevre hakkının korunması meselesinde dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise kişilerin hem hak sahibi olması hem de ödev sahibi olması nedeniyle çevre hakkının kişiler yönünden hak ve ödev boyutunu iç içe geçirmesidir.¹² Bu bakımdan da çevre hakkı, geleneksel insan haklarından ayrılmakta çevre hakkının sahibi olmak aynı zamanda bu hak sahiplerine bir ödev de yüklemektedir. Çevre hakkının bu hak ve ödev diyalektiği oldukça özgün bir durum olarak karşımıza

⁶ Kaboğlu İbrahim Ö., "Çevre Hakkı", İmge Kitapevi Yayınları, 1996, Sayfa: 11.

⁷ Akad M., Dinçkol Vural B. ve Bulut N., "Genel Kamu Hukuku", Der Yayınları, 13. Baskı, 2018, Sayfa 286.

⁸ Kaboğlu, 1996, Sayfa: 12.

⁹ Uygun, Oktay, "Devlet Teorisi", On İki Levha Yayınları, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, 2020, Sayfa 587.

¹⁰ Uygun, 2020, Sayfa: 587.

¹¹ Semiz, 2014, Sayfa: 13.

¹² Eltimur, 2018, Sayfa: 95.

çıkmakta,¹³ sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip kişiler bununla beraber bu çevreden yararlanabilmek adına çevreyi korumak ve geliştirmekle de yükümlü tutulmaktadır.¹⁴

C. Uluslararası Hukukta Çevre Hakkının Gelişimi

Çevre hakkının hukuki kapsamının ve niteliğinin belirlenmesinde özellikle ilk yıllarda uluslararası örgütler ve sözleşmeler önemli bir rol oynamıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Stockholm Konferansı'nda ilk kez çevre hakkı bir hak kategorisi olarak kabul edilmiştir. Takip eden süreçte yine Birleşmiş Milletler ("BM") artan çevre sorunlarıyla mücadele etmek ve devletlerin çevrenin korunması meselesinde daha pro-aktif bir davranışa sevk etmek için 1992 tarihinde Çevre ve Kalkınma Konferansı tertip etmiştir. Bu konferansın sonunda Rio Bildirisi ve Orman İlkeleri ilan edilerek devletlerin çevreye duyarlı yönetim politikalarını benimsemeler için ilkeler manzumesini dünya kamuoyuna duyurmuştur. 1998 yılına gelindiğinde ise Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu Çevre Konularında Bilgiye Erişim, Karar Vermeye Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi'ni ("Aarhus Sözleşmesi") imzaya açmış ve 2001 yılında bu sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle çevrenin korunmasında hem ulusal hem de uluslararası otoriteler bakımından çok önemli bir rehber oluşmuştur.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ek Protokolleri ("AİHS") ise çevre hakkını özel olarak düzenlenmemiştir. Aşağıda AİHM'in çevre hakkına yaklaşımı ve içtihatlarında esas aldığı ilkeler daha detaylı bir şekilde incelenecektir. Ancak bu aşamada belirtmek gerekir ki AİHM, çevre hukukundaki bu uluslararası hukuk gelişmelerini ve artan çevre sorunlarını göz önünde buldurarak ve AİHS'in yaşayan bir belge olması yaklaşımına dayanarak dinamik yorum metodu, pozitif yükümlülük doktrini ve yatay etki doktrini enstrümanlarını kullanarak çevre hakkına ilişkin başvuruları AİHS'in diğer maddeleri ile bağlantı kurarak incelemektedir.

D. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda Çevre Hakkının Yeri

1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda ise "Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler" bölümünde yer alan "Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması" başlıklı 56. maddesi ile herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama

¹³ Çevre hakkının bu özel durumuna benzer şekilde, Anayasa'daki bazı diğer haklar da hak-ödev diyalektiği bağlamında düzenlenmiştir. Söz gelimi, Anayasa'nın 42. maddesinin "Eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi", 48. maddesinin "Çalışma ve sözleşme hürriyeti" ve 72. maddesinin "Vatan hizmeti" düzenlemeleri hem hak hem de ödev olarak düzenleme altına alınmıştır.

¹⁴ Olgun H., & Işık V., "Bir 'İnsan Hakkı' Olarak 'Çevre Hakkı' ve Türk Hukukundaki Yeri", Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2017, Sayfa: 39.

hakkına sahip olduğu belirtilmiş, ayrıca devlet ve vatandaşlar çevreyi geliştirmek ve çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek bakımından ödev sahibi olarak belirlenmiştir. 1982 Anayasası'nda çevre hakkına ilişkin temel norm her ne kadar 56. madde hükmü olsa da çevre ile bağlantılı diğer maddelerin de bulunduğunu belirtmekte fayda bulunmaktadır. Çevre hakkının "Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler" bölümünde düzenlenmiş olması, 1982 Anayasası'nın 65. maddesi ile devletin bu alandaki ödevlerini yerine getirirken öncelikleri gözeterek ve mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirebilmesi imkanı ile ödevleri sınırlandırılabilir mi tartışmasını da beraberinde getirmiştir. Bu noktada öncelikle bir ayrıma gitmekte fayda bulunmaktadır. Anayasa'nın 56. maddesinin devlete yüklediği çevreyi korumak ve geliştirmek ödevlerinin bir kısmı maliyet gerektiren ödevler niteliğini taşıyarak bir kısmı da devlete mali külfet getirmeyen nitelikte olabilir. Anayasa'nın 65. maddesi gerekçesiyle beraber okunduğunda, devletin ödevlerine getirilen sınırlamanın temelde olumlu edim yükümlülüğüne ilişkin sınırlamalara yönelik olduğu anlaşılacaktır.¹⁵ Dolayısıyla çevrenin korunması ve çevre hakkının geliştirilmesi için devlete mali külfet getirmeyen ödevler bakımından Anayasa'nın 65. maddesindeki sınırlamalar geçerli olmayacaktır. Söz konusu mali külfet getirmeyen ödevler bakımından devletin herhangi bir mazeret sunması bu bakımdan kabul edilemez olarak değerlendirilmelidir.

Öte yandan devlete mali külfet getiren haklar bakımından, Anayasa'nın 65. maddesinin dengeli bir çevrede yaşama hakkı ile çevrenin korunması ve geliştirilmesi ödevlerinin gerçekleştirilmesinde genel bir mazeret¹⁶ veya devletin sorumluluğunu ortadan kaldıran hüküm olmadığına dikkat edilmelidir. Nitekim, devlet bu kapsamdaki ödevlerini ifa ederken olsa olsa bir öncelik sonralık sıralamasında bulunmak durumunda olabilir ki bu durum da devletin sahip olduğu mevcut mali kaynakların paylaşılması anlamına gelmektedir.¹⁷ Dolayısıyla devletin ödevlerini aşırı sınırlandırıcı bir yorum, çevre hakkının uygulanabilirliğini ortadan kaldırma riskini taşımaktadır. Mali kaynakların yeterliliği ölçütünün sadece sıradışı mali külfet gerektiren ödevler için geçerli olması gerekmektedir. Buna bağlı olarak, devletin salt mali külfet gerekçesiyle çevrenin korunması ve geliştirilmesine dair ödevlerini ifa etmekten kaçınması söz konusu olmamalıdır. Üstelik çevre hakkının Anayasa'daki pek çok temel hak ve özgürlüklerle doğrudan bağlantılı olduğunu, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşamının insan onuru kavramının ayrılmaz bir parçası olduğunu göz

¹⁵ Dinler, Veysel, "Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı Açısından İdarenin Sorumluluğu", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, 2008, Sayfa: 5.

¹⁶ Dinler, 2008, Sayfa: 6.

¹⁷ Güveyi, Ümit, "1982 Anayasası Kapsamında Çevre Hakkının Karşılaştırmalı Kısa Bir Tahlili", Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2, 2018, Sayfa: 648.

önünde bulunduracak olursak, devletin salt mali kaynakların yeterliliği ölçütünü gerekçe göstererek ödevlerinden kaçınmasının mümkün olmayacağını altını çizmek gerekmektedir.¹⁸ Neticede, her ne kadar devletin sosyal bir hak olan çevre hakkının sağlamasında takdir yetkisi bulursa da Anayasa'nın 65. madde hükmü genel bir mazeret hükmü olarak yorumlanmamalıdır.¹⁹

Son olarak konuya ilişkin uluslararası hukukla bir bağlantı kurulacak olursa Türkiye, BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'ye ("ESKHUS") taraf ülke statüsündedir. Ancak ESKHUS kapsamında güvence altına alınan hakların gerçekleştirilmesinin büyük oranda devletlerin ekonomik kaynaklarına bağlı olduğu varsayımından hareketle aşamalı sağlama (*progressive realization*) kavramı benimsenmiştir.²⁰ Akbulut'un tespit ettiği şekliyle aşamalı sağlama kavramı, devletlerin ESKHUS'tan doğan yükümlülüklerinin hemen değil de ancak sahip oldukları ekonomik kaynaklara bağlı olarak zamana yayılı bir şekilde aşamalı olarak sağlayabileceklerini kabul etmektedir.²¹ Tıpkı Anayasa'nın 65. maddesinde olduğu gibi ESKHUS'a taraf devletler de ekonomik kaynaklarının yetersizliğini mazeret göstererek ESKHUS'tan kaynaklanan yükümlülüklerinin yerine getirilmesinden imtina edebilmektedir. Ne var ki, aşamalı sağlama kavramı yükümlülüklerin yerine getirilmemesinin basit bir gerekçesi olarak değil, devletlerin sağlıklı çevrede yaşamak, temiz suya erişim sağlamak gibi yükümlülüklerini yerine getirmeleri için mevcut ekonomik kaynakları ölçüsünde sürekli bir çaba içinde olmaları şeklinde yorumlanmalıdır.²² Bu nedenle, devletlerin çevre hakkının gerçekleştirilmesi noktasındaki yükümlülüklerini (*obligation to fulfill*): i- olanak sağlamak (*facilitate*), ii- desteklemek (*promote*) ve iii- ihtiyacı karşılamak (*provide*) alt unsurları²³ kapsamında bütüncül bir şekilde değerlendirecek olursak; ESKHUS'a taraf ülke statüsündeki Türkiye, söz gelimi temiz su kullanımına ve su kaynaklarının korunmasına ilişkin uygun eğitimi sağlama yükümlülüğünü²⁴ yerine getirirken ne Anayasa'nın 65. maddesinin mali kaynakların yeterliliği kıstasını ne de ESKHUS 2/1. maddesinin aşamalı sağlama hükmünü hakkın gerçekleştirilmesi için mazeret olarak kullanabilecektir.

¹⁸ Semiz, 2014, Sayfa 15.

¹⁹ Dinler, 2008, Sayfa: 8.

²⁰ Akbulut Peerzada, Rabia, "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak 'Aşamalı Sağlama' Kavramı", Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, Sayı: 1, 2018, Sayfa: 4-5.

²¹ Akbulut, 2018, Sayfa: 8.

²² Akbulut, 2018, Sayfa: 14.

²³ Fung, Melissa, "The Right to a Healthy Environment: Core Obligations Under the International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights", Willamette Journal of International Dispute Resolution, Cilt: 14, Sayı: 1, 2006, Sayfa: 115.

²⁴ Fung, 2006, Sayfa: 115-116.

II. Çevre Hakkının AİHS Kapsamında Korunması ve İlgili AİHM İçtihatları

A. AİHM'in Konuya İlişkin Pozitif Yükümlülük Yaklaşımı

Pozitif yükümlülük kavramı, devletin insan haklarının gerçekleştirilmesindeki koruyucu işlevine referans yapmaktadır.²⁵ AİHM'in pek çok kararında pozitif yükümlülük doktrinine başvurulmaktadır. Boyar'ın tespit ettiği şekilde AİHM, 1979'den beri AİHS'te koruma altına alınan hakların hemen hemen tamamında devletlerin pozitif yükümlülüklerinin de bulunduğu hükmetmiştir.²⁶ Bu doğrultuda devletler yalnızca hak ve özgürlüklere müdahale etmemekle değil aynı zamanda hak ve özgürlüklerin etkili şekilde korunması için gerekli her türlü tedbiri almakla, pozitif eylemlerde bulunmakla da yükümlü hale gelmiştir. Duymaz'ın da isabetle tespit ettiği üzere, AİHM pozitif yükümlülük doktrini ile AİHS'in içeriğini zenginleştirmiş, taraf devletlere yeni yükümlülükler yüklemiş ve insan haklarının somut ve etkili bir şekilde korunması yönünde önemli bir gelişmeye olanak sağlamıştır.²⁷

B. AİHM'in Konuya İlişkin Yatay Etki Doktrini Yaklaşımı

AİHM, yatay etki doktrini ile AİHS'te öngörülen hak ve özgürlüklerin taraf devletlerin müdahalesine karşı korunmasına ek olarak özel kişilerin müdahalelerine karşı korunmasını da sağlamaktadır. Boyar'ın vurguladığı şekilde; temel hak ihlalleri bir devlet organı tarafından değil de bir özel kişi tarafından gerçekleştiriliyorsa devlet, hakkı ihlal edilen kişiyi korumak için gerekli adımları atmayıp üzerine düşen pozitif yükümlülükleri yerine getirmeyse dolaylı olarak sorumlu tutulmaktadır.²⁸ Böylece yatay etki doktrini yoluyla kişilerin birbirleri arasındaki ilişkilerde meydana gelen hak ihlallerinden dolayı da devletlerin AİHM önünde sorumlu tutulması mümkün hale gelmektedir. Bu yaklaşıma bağlı olarak devlete, çıkaracağı kanunlarla, yapacağı düzenlemelerle ve alacağı her türlü somut tedbirlerle kişilerin temel haklarının üçüncü kişilere karşı da korunması ödevini yüklenmiştir.²⁹ Bilhassa, çevresel sorunların önemli bir kısmının özel şirketler yoluyla ortaya çıktığını düşünecek olursak yatay etki doktrini, devletlerin çevrenin korunması için gerekli yasal düzenlemeleri yapmasını, denetim ve kontrolleri yerine getirmesini, sağlıklı bir çevrede yaşam hakkının tam anlamıyla gerçekleştirilmesini ve daha fazla çevre sorununun dava konusu olarak AİHM önüne getirilmesini sağlamıştır.

²⁵ Boyar, Oya, "İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Kapsamında Bir İnceleme", (Ed. Sibel İnceoğlu), Beta, Tıpkı 3. Baskı, 2013, Sayfa: 54.

²⁶ Boyar, 2013, Sayfa: 54.

²⁷ Duymaz, Erkan, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı", İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No: 47, 2012, Sayfa: 124.

²⁸ Boyar, 2013, Sayfa: 60-61.

²⁹ Duymaz, 2012, Sayfa: 124.

C. AİHM'in Konuya İlişkin Dinamik Yorum Metodu Yaklaşımı

Dinamik yorum metodu sayesinde bilhassa pozitif yükümlülüklerin zamana göre değişimi takip edilmekte ve pozitif yükümlülükler hiçbir zaman belirli seviyede kalmamakta, aksine zamanın ruhuna göre yükümlülüklerin daha geniş veya daha dar kapsamlı olarak değerlendirilebilmesi mümkün kılınmaktadır.³⁰ Böylece, AİHS'in yaşayan bir belge olma niteliği³¹ dinamik yorum metoduyla pekiştirilmekte ve AİHM'e etkililik ilkesini koruması için dönemin koşullarına uygun olarak esneklik olanağı sağlamaktadır.³² Bir anlamda AİHS'e mevcut gücünü verenin ve AİHS'in son derece güncel kalmasını sağlayan hususun AİHS'in dinamik bir şekilde ve günümüzün şartları göz önünde bulundurularak yorumlanabilme kapasitesi olduğu ileri sürülebilir.³³ Bu sayede AİHM, içtihat yoluyla AİHS'de koruma altına hakların kapsamının genişletilebilmesini ve AİHS'in kabul edildiği dönemde öngörülmesi tamamen imkansız olan çevre meselelerine dahi AİHS'in uygulanabilmesini mümkün kılmaktadır.

AİHS'in hazırlandığı dönemde mevcut olan çevre sorunları ile günümüzde karşılaştığımız çevre sorunları arasında çok ciddi farklar bulunmaktadır. AİHS'in hazırlayıcılarından, henüz 20. yüzyılın ortalarındayken çevrenin geleceği veya çevre sorunlarının ulaşacağı boyut hakkında bir öngöründe bulunmalarını beklemek elbette makul bir değerlendirme olmayacaktır. Buna karşın, dinamik yorum metodunun uygulanması sayesinde AİHS'in hazırlayıcılarının zamanında öngöremeyeceği çevre hakkı ve çevre meselelerinin, artık günümüz şartları gereği, AİHS'in özü bakımından koruma altına alınması gereken bir konu olduğunun AİHM nezdinde değerlendirilmesi mümkün hale gelmiştir.

D. AİHM'in Konuya İlişkin Değerlendirme Metodu ve Bu Metodun Eleştirisi

Çevre hakkı ile ilgili başvuruları AİHM şu şekilde değerlendirmektedir: İlk olarak, çevrenin korunması, taraf devletlerin AİHS ile garanti altına alınan bazı haklar bakımından öngördüğü sınırlamaları meşru kılabilir. Tıpkı Fredin/ İsveç

³⁰ Aktaran Eltimur, 2018, Sayfa: 97. Droge, Cordula, "Positive Verpflichtungen der Staaten in der Europäischen Menschenrechtskonvention", Springer Verlag, 2003, Sayfa: 386.

³¹ AİHS'in yaşayan bir belge olmasının kökenlerinin AİHS'in dibace bölümünde yapılan beyanlara ve genel olarak sözleşme metninin lafzına dayandığı savunulmaktadır. Bununla beraber AİHS'in yorumlanmasında tehlike yaratan esas meselenin contra legem yorumlamalara sebebiyet verme riskinin olduğu ve AİHM'in görevinin AİHS'i revize etmek değil onu sadece yorumlamaktan ibaret olduğu vurgulanmaktadır. Konuya ilişkin tartışmalar için bkz. Bjorge, Eirik, "The Convention as a Living Instrument: Rooted in the Past, Looking to the Future", Human Rights Law Journal, Cilt: 36 (7-12), 2017, Sayfa: 255.

³² Aktaran Eltimur, 2018, Sayfa: 97. Glas, Liza R., "The Theory, Potential and Practice of Procedural Dialogue in the European Convention on Human Rights System", Intersentia Publishing, Cambridge, 2016, Sayfa: 32.

³³ European Court of Human Rights, "The European Convention on Human Rights- A Living Instrument", Eylül 2020, Sayfa: 7, Erişim Tarihi: 22.02.2021, URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_Instrument_ENG.pdf.

kararında olduğu gibi çıkarılan kanuna göre özel şahsa ait maden ocağının faaliyetlerine son verilmesi mülkiyet hakkının ihlali olarak değerlendirilmemiş çünkü çevrenin korunması için meşru sınırlama amacı olarak görülmüştür.³⁴ Benzer bir olay olan Hamer/ Belçika davasında da orman içine inşa edilen evin yıkılmasının mülkiyet hakkının ihlali olarak değerlendirilmemiş zira devletin inşaata kapalı orman arazisini korumak adına çevreyi korumak için özel düzenleme yapmasını meşru ve haklı bir sınırlama sebebi olduğuna hükmetmiştir.³⁵ Bununla beraber Duymaz'ın da vurguladığı üzere, AİHM çevrenin korunmasında kamunun yararı olsa bile yapılacak sınırlandırmanın sonucunda bireysel ve kolektif çıkarlar arasında adil bir dengenin kurulması gerektiğini vurgulamakta, bunun için de alınan önlemin erişilmekte istenen amaçla orantılı olması hususunda taraf devletlerce özen gösterilmesi gerektiğinin altını çizmektedir.³⁶ Kısaca AİHM, kamu yararının bir unsuru olarak çevrenin korunmasını AİHS'te güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında meşru bir amaç olarak kabul edebilmektedir.

AİHM'in ikinci yaklaşımı ise, esas bu çalışmanın odaklanmak istediği şekilde, AİHS'te koruma altına alınan hakların çevre hakkı perspektifinden yorumlanması şeklinde olmaktadır. AİHS'te öngörülen diğer haklar üzerinden bu sayede çevre hakkının korunması AİHM tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu noktada, öncelikle AİHM'in bu konudaki başvurularda kullandığı kabul edilebilirlik kriterleri açıklanacak olup ikinci kısımda ise çevre hakkının AİHS'te güvence altına alınan hangi hak ve özgürlükler yoluyla nasıl korunduğu açıklanacaktır.

Yukarıda yapılan tüm bu açıklamalara rağmen, Duymaz'ın da tespit ettiği gibi çevrenin korunması meselesinde AİHM'in rolü kısıtlı kalmaktadır çünkü çevrenin korunmasını isteme hakkının veya gerçek anlamıyla sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının doğrudan AİHS çerçevesinde korunduğunu AİHM kabul etmemektedir.³⁷ Zira, Kyrtatos/ Yunanistan davasında da belirtildiği üzere ne AİHS'in 8. maddesi ne de başka bir hükmü genel anlamda çevrenin korunmasını güvence altına almaktadır.³⁸ Bu nedenle yapılan başvuruların AİHM tarafından kabul edilebilir olarak nitelendirilmesi için yukarıda belirtilen doktrinler ve yorum metodları kullanılarak çevre hakkı ihlalinin mutlaka AİHS'te düzenlenmiş bir hakka dayandırılması gerekmektedir. Aksi halde, AİHM çevrenin korunmasını tek başına AİHS'te tanımlanan bir hak olmadığı gerekçesiyle konu bakımından yapılan başvuruyu kabul edilemez bulacaktır. Sonuç olarak, AİHM çevrenin korunması için AİHS'te mevcut bulunan haklarla bağlantı kurulması şartıyla, içtihatları

³⁴ Sommer, 2019, Sayfa: 174.

³⁵ Duymaz, 2012, Sayfa: 126.

³⁶ Duymaz, 2012, Sayfa: 126.

³⁷ Duymaz, 2012, Sayfa: 124.

³⁸ Duymaz, 2012, Sayfa: 124.

sayesinde bir tavır ortaya koymuştur; fakat çevrenin doğrudan korunabilmesini mümkün kılmamıştır. Buna mukabil, salt insan merkezli yaklaşımdan biraz daha uzaklaşarak ekolojik temelli bir bakış açısının AİHM tarafından benimsenmesi çevre hakkının çok daha sağlam bir hukuki temelde korunmasını sağlayacaktır. Hatta çevre sorunlarının gittikçe ciddi bir hal aldığı 2020’li yıllarda sadece üçüncü kuşak haklara odaklanmış ve güncel çevre sorunlarından kaynaklanan insan hakları ihlallerine yoğunlaşmış bir ek protokol çıkarılması bile teklif edilebilir. Üstelik bu sayede AİHM de önüne gelen başvuruları doğrudan bu ek protokol kapsamında değerlendirebilme fırsatını yakalamış olacaktır.

E. AİHM’in Çevre Hakkına İlişkin Başvurularda Kabul Edilebilirlik Kriterleri

AİHM önüne gelen bireysel başvuruları AİHS’in 34. ve 35. maddelerine göre değerlendirerek kabul edilebilir olup olmadığına karar vermektedir. Bu makalenin konusuyla örtüşecek şekilde yalnızca konu bakımından kabul edilebilirlik kriteri özelinde bir değerlendirme yapılacaktır. Tarihsel olarak, AİHS çevre hakkına ilişkin açık bir düzenleme öngörülmediği gerekçesiyle çevre hakkına dair ilk başvurular olarak sayabileceğimiz Dr. S/ Federal Almanya Cumhuriyeti ile X ve Y/ Federal Almanya Cumhuriyeti başvuruları konu bakımından (*ratione materiae*) kabul edilemez bulunmuştur.³⁹ Bununla beraber kısa bir süre sonra, kötü çevre şartlarının çoğu zaman AİHS ile garanti altına alınan hak ve özgürlüklerin etkili bir şekilde kullanılmasına müdahale ettiği anlaşılmış ve buna bağlı olarak çevre sorunlarına ilişkin başvurular kabul edilebilir olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.⁴⁰ Kabul edilebilirlik değerlendirmesi bakımından AİHS 34. maddesi gereğince kişinin AİHS kapsamında korunan bir hakkının ihlal edilmesi ve bunun sonucunda mağdur olması şartının öncelikli olarak sağlanması gerekmektedir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki çevresel zararların kimi zaman ölçülmesi kimi zaman da sınırlarının belirlenebilmesi hiç de kolay olamayabilir. Dolayısıyla konu bakımından başvurunun kabul edilebilir olup olmadığına karar vermek için bir anlamda dava konusu olayın esasına girilmesi kaçınılmaz olmaktadır. İşte bu nedenle, yapılan başvurularda AİHM’in genel yaklaşımı bireysel bir hakkın doğrudan etkilendiği veya ciddi ve yakın bir tehlike altında olduğu durumlarda başvuruyu doğrudan esastan incelemek yönündedir.⁴¹ AİHM’in kabul edilebilirlik bakımından dikkate aldığı bir diğer husus ise çevresel sorunun (çevresel kirlilik, tehlikeli faaliyetler, salınımlar, çevresel bozulmalar vb. kapsayacak şekilde en geniş anlamıyla) belirli bir seviyenin üzerinde olup olmadığının tespit edilmesidir. AİHM yine

³⁹ Jose, Daniel Garcia San, “Environmental protection and the European Convention on Human Rights”, Council of Europe Publishing, 2005, Sayfa: 7.

⁴⁰ Jose, 2005, Sayfa: 8.

⁴¹ Duymaz, 2012, Sayfa: 25.

Fadeyeva/Rusya kararının 69. paragrafında çevresel sorundan doğan rahatsızlığın belirli bir seviyeye ulaşmış ve buna göre, somut olayın koşulları göz önünde bulundurularak, rahatsızlığın yoğunluğuna ve süresine, fiziksel ve zihinsel etkilerine ve çevrenin genel durumuna bakılarak durum tespit edilecektir.⁴² Dolayısıyla, çevresel sorun eğer (i) doğrudan kişinin AİHS’te korunan hak ve özgürlüklerinden birisini doğrudan etkiliyorsa ve (ii) rahatsızlık belirli bir ciddiyet seviyesine erişmiş ise AİHM nezdinde kabul edilebilir bulunacaktır.⁴³

F. Çevre Hakkının AİHS’de Öngörülen Diğer Hak ve Özgürlükler Yoluyla Korunması

1. AİHS 8. Madde Özel ve Aile Hayatına Saygı Hakkı Kapsamında Çevre Hakkının Korunması

Çevre ile ilgili başvurularda AİHM nezdinde en sık başvuru alan hak kategorisi AİHS’in 8. maddesinde koruma altına alınan özel ve aile hayatına saygı hakkı olup bu hak çevresel sorunların AİHM’e taşınmasında adeta şemsiye hüküm niteliğini taşımaktadır. Zira, gürültü kirliliğinden, endüstriyel atıklara, çöplüklerden kaynaklanan çevre kirliliklerinden elektromanyetik çevre kirliliklerine kadar pek çok çevresel sorun doğrudan kişinin özel yaşamını etkiliyorsa ve belirli bir yoğunluğa ulaşarak ciddi bir tehlike yaratacak seviyeye erişmişse bu çevresel sorun AİHM tarafından 8. Maddede güvence altına alınan haklar bakımından değerlendirilecektir. Belirtmek gerekir ki, Ostra/ İspanya kararında vurgulandığı üzere çevre kirliliğinin esenliklerinin olumsuz olarak etkilenme tehdidi dahi bu maddenin uygulanabilmesi için yeterli olabilmektedir; çünkü Sommer’in de tespit ettiği şekilde, AİHM, 8. maddeyi somut olayda uygularken başvuranların gündelik hayatları bakımından ağır bir tehlikenin varlığını aramamakta, başvuranların sağlığı, özel ve aile hayatı açısından ciddi bir tehlike oluşturabilecek seviyeye gelmesini yeterli görmektedir.⁴⁴

Çevresel sorunun AİHS 8. maddede koruma altına alınan haklardan hangisini ihlal veya tehdit ettiği konusunda AİHM kesin bir ayırım yapmaktan imtina etmektedir. AİHM, kimi durumlarda sadece özel yaşamın korunması hakkının, kimi durumlarda aile ve konut yaşamının korunması hakkının bazen de sadece konut yaşamının korunması hakkının ihlal edildiğine karar verebilmektedir. Bu sebeple, AİHM’in çevre sorunlarına ilişkin 8. madde kapsamında bir değerlendirme yapacağı zaman bu maddeyle korunan hakları iç içe geçmiş bir şekilde, aralarındaki net ayrımları ortaya koymaksızın bir değerlendirme yaptığını ileri sürebiliriz. Bu noktada, çevre hakkının AİHS 8. madde kapsamında nasıl korunduğuna ilişkin AİHM içtihatlarından örnekler sunmak yerinde olacaktır.

⁴² Avrupa İnsan Hakları Merkezi, Fadeyeva/ Rusya, No: 55723/00, 09.06.2005, Paragraf: 69.

⁴³ Duymaz, 2012, Sayfa: 145.

⁴⁴ Sommer, 2019, Sayfa: 175.

Çevre hakkıyla ilgili AİHM nezdinde verilen ilk kararlar gürültü kirliliğinden kaynaklanan başvurularla ilgili olup hem Powell ve Rayner/ Birleşik Krallık hem de Hatton ve diğerleri/ Birleşik Krallık kararlarında özellikle gece uçuşları sırasında uçaklardan kaynaklanan seslerin civarda yaşayan kişilerin özel hayatının ve konut huzurunun kalitesini düşürdüğü ve bu gerekçeyle başvurucuların 8. madde çerçevesinde güvence altına alınan haklarına müdahale olduğu kabul edilmiştir.⁴⁵ Endüstriyel atıklardan kaynaklanan çevresel sorunlara ilişkin de AİHM'in içtihadı oldukça geniştir. Bu bağlamda akla ilk gelen dava 1994 tarihli, atık arıtma tesislerinin yakınında bulunan evlere koku, ses ve zararlı gaz salınımı sebebiyle verdiği rahatsızlıklara ilişkin İspanya devletine karşı açılan Lopez Ostra/ İspanya davasıdır.⁴⁶ Somut olayda, tesislerin insan sağlığına zarar verdiği ve tesisin yer seçimindeki hatalar gerçekleştirilen denetimler sonucunda tespit edilmesine rağmen yerel otoriteler şehrin ekonomik menfaatlerini ileri sürerek gereken tedbirleri almakta gecikmişlerdir ve AİHM, kararın 51. paragrafında belirttiği üzere “çevreye verilen ağır zararlar, kişinin sağlığını ciddi bir şekilde tehlikeye sokmasa bile konut hakkından faydalanmasını engelleyerek aile ve özel yaşamına zarar verebilir” gerekçelendirmesini yaparak başvurucuların sağlıklarının bozulduklarını ispat etme külfetinden kurtararak ihlale hükmetmiştir.⁴⁷ Çöplüklerden kaynaklanan çevresel kirliliklerin AİHS 8. maddesi kapsamında ele alındığı geniş bir AİHM içtihadı da bulunmaktadır. Örneğin, Branduse/ Romanya davasında beş yıllık bir süreçte ruhsatsız işletilmiş çöp deposunun yarattığı kirliliğin önlenmesi adına tedbir almayan Romanya devletinin ve Di Sarno ve diğerleri/ İtalya davasında da yaşanan çöp toplama krizi sürecinin özenli bir şekilde yönetilememesi sebebiyle başvurucuların uzun bir süre ciddi bir kirliliğe maruz kaldıkları tespit edilerek İtalya devletinin AİHS'in 8. maddesini ihlal ettiğine hükmedilmiştir.⁴⁸

Son olarak, Iera Moni Profitou Iliou Thiras/ Yunanistan başvurusunda olduğu gibi anten ve radar aygıtlarının yaydığı elektromanyetizma dalgalarının sebep olduğu çevresel kirliliğe ilişkin başvurular karşısında da AİHM, son teknolojik gelişmelerin yol açtığı tehditlerin de AİHS'in 8. maddesi kapsamında ele alınabilmesine kapı aralamıştır.⁴⁹ Sonuç olarak, konu hakkında AİHM önüne gelen başvuruları amaçsal ve dinamik yorum metotları ile pozitif yükümlülük doktrini ve yatay etki doktrini gibi araçları kullanarak, söz konusu çevresel sorunun doğrudan kişinin özel yaşamını etkilemesi ve belirli bir yoğunluğa ulaşarak ciddi bir tehlike yarattığı kanaatine vardığı takdirde AİHS'in 8. maddesi kapsamında ihlal kararı verme eğiliminde olduğu iddia edilebilir.

⁴⁵ Duymaz, 2012, Sayfa: 130.

⁴⁶ European Court of Human Rights, Environment and the European Convention on Human Rights Factsheet, Aralık 2019, Sayfa: 11.

⁴⁷ Duymaz, 2012, Sayfa: 132.

⁴⁸ Güneş, Ahmet M., “Çevre Hakkının Bireysel Başvuruya Konu Edilebilirliği Üzerine”, TAAD, Yıl: 5, Sayı: 16, 2014, Sayfa: 90-91.

⁴⁹ Güneş, 2014, Sayfa: 91.

2. AİHS 2. Madde Yaşam Hakkı Kapsamında Çevre Hakkının Korunması

Devletin veya özel hukuk kişilerinin çevre sorunlarına sebep olan çeşitli tehlikeli faaliyetleri AİHS'in 2. maddesi kapsamında korunan yaşam hakkını tehdit edebilir. Bu konuyla bağlantılı AİHM'in en dikkat çekici içtihadı 1993 yılında Ümraniye çöplüğünde meydana gelen metan gazı patlaması sebebiyle yakınlarını ve konutunu kaybeden kişinin yaptığı Öneriyıldız/ Türkiye kararıdır.⁵⁰ Bu kararla AİHM, kamusal mercilerin pozitif yükümlülüklerini de oldukça detaylı bir şekilde irdelemiştir. Bu bağlamda, Güneş'in de özetlediği üzere "Yaşam bakımından önemli ve yakın bir tehlikeden haberdar olan kamusal makamlarının bireyleri korumak için gerekli pozitif tedbirleri alması gerektiğine dikkat çeken AİHM, somut olayda devletin patlama tehlikesini öngören raporların varlığına rağmen patlamayı önlemek için gerekli tedbirleri almadığı, hayatı tehlikede olan kişileri patlama riski konusunda bilgilendirmediği, bu kişileri güvenli bir yere nakletmediği ve patlama sonrası sorumluların etkili bir şekilde soruşturulması ve cezalandırılması için üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmediği sonucuna varmıştır" ve Türkiye'nin yaşam hakkını ihlal ettiğine hükmetmiştir.⁵¹

Türkiye ile ilgili bir diğer karar olan M. Özel ve diğerleri/ Türkiye kararında da 17 Ağustos 1999 depreminde Çınarcık'ta çöken binalarda göçük altında kalarak hayatını kaybeden kişilerin ölümünden sorumlu olduğu düşünülen çöken binaları inşa eden kişiler hakkında hızlı ve etkili bir soruşturma yapılmaması yaşam hakkının ihlali olarak değerlendirilmiştir.⁵² Budayeva ve diğerleri/ Rusya davasında devletin riskli bölge hakkında halkı toprak kayması hakkında uyardığı, riski azaltacak önleyici tedbirleri almadığı ve olay sona erdikten sonra bile ihmallerin devam ettiği gerekçeleriyle Rusya'nın yaşam hakkını ihlal ettiğine karar vermiştir.⁵³ Diğer taraftan, L.C.B/ Birleşik Krallık kararında başvuruçunun babası nükleer radyasyona maruz kaldığından lösemi hastalığına yakalanan ve bu hastalık sonucunda ölmesine dayanılarak yapılan başvuruda yaşam hakkının yetkili otoritelerin gerekli bilgilendirmeleri yapması sebebiyle ihlal edilmediğine karar vermiştir. Özetle, AİHM yaşam hakkı bakımından özellikle devletin pozitif yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğine somut olay özelinde detaylı bir inceleme yaparak yaşam hakkının çevresel sorunlar sebebiyle ihlal edilip edilmediğine karar vermektedir.

⁵⁰ ECHR, Factsheet, 2019, Sayfa: 1.

⁵¹ Güneş, 2014, Sayfa: 92.

⁵² ECHR, Factsheet, 2019, Sayfa: 4.

⁵³ ECHR, Factsheet, 2019, Sayfa: 3.

3. AİHS 10. Madde İfade Özgürlüğü (Bilgi Edinme Hakkı Çerçevesinde) Kapsamında Çevre Hakkının Korunması

Çevre hakkının AİHS 10. maddesi kapsamında güvence altına alınan ifade özgürlüğünün bilgi edinme hakkı boyutuyla da yakın bir ilişkisi vardır. AİHM ilk kez çevresel sorunlara dair kişilerin bilgi edinme hakkını Guerra ve diğerleri/ İtalya davasında değerlendirmeye almıştır, her ne kadar AİHM olayda AİHS 10. maddesinin uygulanabilir olmadığına karar verse de kimya fabrikasının yakınında ikamet eden başvuruçulara risk faktörü ve kaza esnasında nasıl hareket edecekleri konusunda bilgi verilmemesini AİHS'in 8. Maddesi kapsamında ihlal olarak nitelendirmiştir.⁵⁴ Bu içtihat üzerinden şu çıkarım yapılabilir; çevresel sorunlara bağlı olarak kişilerin sağlıkları özel tüzel kişilerin faaliyetleri sebebiyle tehdit altına girerse, sağlığı tehdit altında olan kişilere bu faaliyetlerin getirebileceği risklere ilişkin devletin bilgi verme pozitif yükümlülüğü bulunmaktadır. AİHM'in yukarıda özetlenen Öneriyıldız/ Türkiye kararının 90. paragrafında vurguladığı üzere; devlet, çöplerin toplandığı alandaki ve çevresindeki yerleşimlerin karşı karşıya olduğu risklerin tamamının farkında olduğunu ve yaşamları tehlike altında olan kişilerin bilgilendirilmesi gerektiğini yaşam hakkı üzerinden değerlendirmiştir.⁵⁵ Sonuçta, AİHM çevresel sorunların yol açtığı ihlalleri her ne kadar doğrudan AİHS'in 10. maddesi üzerinden değerlendirme konusunda çekinik davranırsa da özellikle potansiyel riskler hakkında devletlerin bilgi verme pozitif yükümlülüğü olduğuna dayanarak ve AİHS'te güvence altına alınan diğer hak ve özgürlüklerle de bağlantı kurarak ihlal kararı verebilmektedir.⁵⁶

4. AİHS 1 No.lu Ek Protokol 1. Madde Mülkiyet Hakkı Kapsamında Çevre Hakkının Korunması

Oldukça sınırlı ve dolaylı bir yoldan da olsa AİHM, bazı başvurularda mülkiyet hakkının ihlal edilmesi ile çevre hakkını da gözetebilmektedir. Bu hususta en dikkat çekici dava Öneriyıldız/Türkiye davasıdır. Başvuruçucu, çöp patlaması sebebiyle evini ve eşyalarını kaybettiği gerekçesiyle mülkiyet hakkının ihlal edildiğini iddia ederken devlet de söz konusu evin kaçak bir şekilde kamu mülkü üzerine inşa edildiğini böylelikle evin mülkiyetinin başvuruçuya ait olmadığını ileri sürmüştü, AİHM ise kaçak yapılaşmanın yıllar içinde bir bakıma şehirleşme politikasına dönüştüğünü ve devletin yükümlülüğünü yerine getirmediğine hük-

⁵⁴ Güneş, 2014, Sayfa: 95.

⁵⁵ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Büyük Daire, Öneriyıldız/ Türkiye, No: 48939/99, 30.11.2004, Paragraf: 90.

⁵⁶ Çevresel konularda potansiyel risklere ilişkin devletlerin bilgi vermeye dair pozitif yükümlülüğü olduğu, başvuruçuların söz konusu riskler hakkında bilgi edinme hakkının bulunduğu ve AİHS'te güvence altına alınan diğer haklar üzerinden yapılan değerlendirmelere ilişkin olarak bkz. AİHM'in Guerra ve diğerleri/ İtalya, Di Sarno ve Diğerleri/ İtalya, Giacomelli/ İtalya ve ayrıca Brincat ve diğerleri/ Malta kararları.

metmiştir.⁵⁷ Çevrenin korunması ile mülkiyet hakkı arasında doğrudan bir bağlantı kurulması oldukça zor olsa da aslında çevre sorunlarının yol açtığı zararların aynı zamanda mülkiyet hakkının da ihlal etmesi hallerinde AİHM somut olayda bir şekilde çevre sorunlarını da değerlendirmektedir. Dolayısıyla AİHM içtihadında çevre hakkı kavramının yer kazanmasında mülkiyet hakkının da katkıda bulunduğu ileri sürülebilir.

5. AİHS 6/1. ve 13. Maddelerindeki Usuli Güvenceler Olarak Düzenlenen Adil Yargılanma Hakkı ve Etkili Başvuru Hakkı Kapsamında Çevre Hakkının Korunması

Bilindiği üzere adil yargılanma hakkı, kişilere AİHS ile sağlanan hakların etkili bir şekilde kullanabilmeleri adına tanınan usuli bir güvence getirmektedir. Güneş'in de tespit ettiği şekilde AİHM, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkının adil yargılanma hakkı tarafından korunan medeni haklardan biri olduğunu kabul etmekte, bununla beraber AİHS 6. maddenin bu bağlamda uygulanabilmesi için ilk olarak iç hukukta tanınan bir hak ile ilgili uyumsuzluk söz konusu olması, ikinci olarak da bu uyumsuzluğun görüldüğü yargılamanın sonucunun mevzubahis hakkın varlığı ve kullanım şartları açısından doğrudan belirleyici olması şartlarını birlikte aramaktadır.⁵⁸ Konuyla ilgili akla ilk gelen AİHM içtihatlarından bir tanesi Türkiye'de "Bergama Davası" olarak da bilinen Taşkın ve diğerleri/ Türkiye davasıdır. İlk olarak AİHM kararın 132. paragrafında da belirttiği üzere, Türkiye mevzuatında sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkının tanınmış olduğunu tespit etmiş ve buna dayanarak AİHS 6/1 hükmünün somut olayda uygulanması için şartların sağlandığına karar vermiştir.⁵⁹ Bergama'da gerçekleştirilen siyanürlü altın çıkarma faaliyetinin insan sağlığı için oldukça tehlikeli olduğu yerel mahkemelerce tespit edilmiş ve altın çıkarma işlemlerinin durdurulmasına karar verilmiş, hatta Danıştay da maden iznini iptal etmiştir; fakat tüm bu yargı kararlarına rağmen ilgili idare bu kararları yerine getirmemiş; bunun üzerine AİHM hukuki güvencelerin ihlal edildiği ve hukuk devleti ilkesine aykırı bir idari eylem olduğu gerekçeyle ihlal kararı vermiştir.⁶⁰ Aynı doğrultuda, madencilik faaliyetinin yine siyanürlü altın çıkarma metoduyla yapılmasının mahkeme kararlarıyla durdurulmasına rağmen bu mahkeme kararlarına uyulmadığı Öçkan ve diğerleri/ Türkiye kararında da AİHS'in 6/1 maddesinin ihlal edildiğine hükmedilmiştir.⁶¹

⁵⁷ AİHM, Öneriyıldız/ Türkiye, Paragraf: 119-138.

⁵⁸ Güneş, 2014, Sayfa: 92-93.

⁵⁹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Taşkın ve diğerleri/ Türkiye, No: 46117/99, 10.11.2004, Paragraf: 132.

⁶⁰ AİHM, Taşkın ve diğerleri/ Türkiye, Paragraf: 128- 138.

⁶¹ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Öçkan ve diğerleri/ Türkiye, No: 46771/99, 28.03.2006.

Adil yargılanma hakkında farklı olarak AİHS'in 13. maddesinde güvence altına alınan etkili başvuru hakkı, AİHS'te öngörülen hak ve özgürlükler ihlal edildiği zaman kişilere sadece bağımsız mahkemelere değil bunun da ötesinde yargısal yetkisi olan veya olmayan ulusal bir mercie başvuru hakkını sağlamaktadır. Duymaz'ın işaret ettiği üzere çevresel davaların pek çoğunda 13. madde çoğunlukla 6. madde ile beraber öne sürülmekte, AİHM de genellikle 13. maddeyi hususi olarak incelemeye gerek görmeksizin 6. madde için söylediklerinin bu madde için de geçerli olduğu sonucuna varmaktadır.⁶² Bununla beraber, Öneriyıldız/ Türkiye davasında AİHM, etkili başvuru hakkının ihlal edildiğine ilişkin iddiaları titiz bir şekilde incelemiş ve netice itibarıyla etkili başvuru hakkının yaşam hakkı ve mülkiyet hakkının korunması üzerinden değerlendirerek bu hakkın ihlal edildiğine hükmetmiştir. Toparlamak gerekirse, AİHS'in usuli güvenceler sağlayan düzenlemeleri de çevre hakkının korunması ve AİHM nezdinde çevre hakkına ilişkin içtihadın oluşmasına önemli katkı sağlamaktadır. Özellikle bu usuli güvencelere dayanarak çevresel sorunlarla yüz yüze gelen kişiler, devletten gerekli tedbirlerin alınmasını talep edebilmekte ve bu usuli güvencelerle oluşan AİHM içtihadı sayesinde, ulusal mahkemelerin çevrenin korunması lehine vermiş olduğu kesinleşmiş yargı kararlarına karşı idari mercilerinin söz konusu kararların icra edilmesi aşamasında göstermiş olduğu direncin aşılması mümkün olmaktadır.

III. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi'nin Bireysel Başvuru Kararlarında Çevre Hakkına Yaklaşımı

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki AYM'nin çevre hakkına ilişkin yaklaşımı AİHM içtihatları ile paralellik göstermektedir. Bu nedenle, bu çalışmada tekrara düşmemek adına yukarıda açıklanan AİHM içtihatlarının pek çoğunun AYM kararlarında da benimsendiğini belirtmek yeterli olacaktır. Ek olarak, çevre hakkının kabul edilebilirlik incelemesinde AYM'nin kişi bakımından yetki kriteri hakkındaki içtihadında birtakım özellikler olması sebebiyle AYM'nin kişi bakımından yetki yaklaşımı içtihatlar üzerinden aydınlatılacaktır.

İlk olarak, 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un ("6216 sayılı Kanun") 45. maddesi konu bakımından yetki kriterini düzenlemektedir. Bu hükmeye göre, bireysel başvuru yapılabilmesi için Anayasa ile AİHS ve Türkiye'nin taraf olduğu ek protokollerde koruma altına alınan temel hak ve özgürlüklerden birisinin kamu gücü tarafından ihlal edilmesi gerekmektedir. AYM bu hükmü gerekçe göstererek çevre hakkına ilişkin önüne gelen başvuruları Anayasa'nın 56. maddesi kapsamında değerlendirmemektedir. Bu nedenle, bireysel başvuru yoluna doğrudan 56. maddenin ihlali iddiasıyla başvurulması mümkün olmamaktadır. Bunun yerine AYM, Sommer'in isabetle tespit ettiği şekilde; tıpkı

⁶² Duymaz, 2012, Sayfa: 140.

AİHM gibi diğer temel hak ve özgürlüklerle bağlantı kurarak çevre hakkını korumaktadır.⁶³ AYM daha çok sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı terminolojisini benimseyerek özellikle maddi ve manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi hakkını düzenleyen Anayasa'nın 17. maddesi; özel hayat kavramına dahil bir kısım hukuki değerlerin düzenlendiği Anayasa'nın 20. maddesi; özel yaşamın diğer görünümüleri olarak düzenlenen konut dokunulmazlığı ve haberleşme hürriyetlerinin düzenlendiği Anayasa'nın 21. ve 22. maddeleri üzerinden içtihat geliştirmektedir.⁶⁴ AYM'nin bu yaklaşımının sonucu olarak, kabul edilebilirlik şartının sağlanıp sağlanmadığını belirlerken bir anlamda başvuruların esasına girmektedir. Esas incelemesinde AİHM'in içtihadı takip edilmekte, öncelikle yapılan müdahalenin Anayasa'da koruma altına alınan güvenceleri harekete geçirecek asgari bir ağırlık derecesine ulaşıp ulaşmadığı⁶⁵ ve usuli güvencelerin⁶⁶ başvuruda sağlanıp sağlanmadığı incelenmektedir.⁶⁷

İkinci olarak, 6216 sayılı Kanun'un 46. maddesi bireysel başvuru hakkına kimlerin sahip olduğunu düzenlemektedir. Bu hükme göre, AYM kişi bakımından yetki için şu hususları dikkate almaktadır: ihlale yol açtığı iddia edilen işlem eylem veya ihmali nedeniyle güncel ve kişisel hakkın doğrudan etkilenip etkilenmediği ve özel hukuk tüzel kişileri bakımından da bireysel başvurunun yalnızca tüzel kişiliğe ait hakkın ihlal edildiği gerekçesine dayanıp dayanmadığı tespit edilmelidir. Dikkat edilecek olursa, özel hukuk tüzel kişileri için getirilen bu kişi bakımından sınırlama özellikle çevrenin korunması için faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının çevre sorunları ile ilgili AYM'ye bireysel başvuru yapmasını engel oluşturacak niteliktedir. Nitekim, derneklerin bireysel başvuruda kişi bakımından yetkisine ilişkin olarak Artvin Yusufeli ilçesinde inşa edilmesi planlanan hidroelektrik santraline ilişkin başvuruda AYM, özel hukuk kişisi dernek tarafından yapılan başvuruda, bu derneğin ne tür hakkının ihlal edildiğini belirtmeden üyelerinin aile, çevre ve mülkiyet haklarının ihlal edildiğini iddia etmesinin dernek bakımından mağdur sıfatını kazanmasını sağlamayacağını, bu nedenle derneğin başvurusunun kişi yönünden yetkisizlik gerekçesiyle kabul edilemez olduğuna hükmedilmiştir.⁶⁸ İlçenin ekolojik korunmasını amaç edinen bir derneğin

⁶³ Sommer, 2019, Sayfa: 180.

⁶⁴ Sommer, 2019, Sayfa: 180-181.

⁶⁵ Anayasa'nın 17, 20, 21 ve 22. Maddelerinde güvence altına alınan haklar bu kritere göre değerlendirilmektedir, örneğin: Binali Özkaradeniz ve Diğerleri başvurusu (Başvuru No: 2014/4686, 1/2/2018), Mehmet Kurt başvurusu (Başvuru No: 2013/2552, Karar Tarihi: 25/2/2016), Hüseyin Tunç Karlık ve Şadan Karlık başvurusu (Başvuru No: 2013/6587, Karar Tarihi: 24/3/2016).

⁶⁶ Bu konuda da örnek olarak verilebilecek AYM içtihadı için bkz. Mehmet Kurt başvurusu (Başvuru No: 2013/2552, 25/2/2016), Ahmet İsmail Onat başvurusu (Başvuru No: 2013/6714, 21/4/2016).

⁶⁷ Sommer, 2019, Sayfa: 182.

⁶⁸ Koç, Muharrem İlhan ve Kaplan Recep (Editörler), "T.C. Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Kabul Edilebilirlik Kriterleri Rehberi", Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2017, Sayfa: 131.

inşa edilecek hidroelektrik santrali sonrasında meydana gelmesi muhtemel doğa tahribatına ilişkin başvurusunun kabul edilemez bulunması yerinde değildir.⁶⁹ Hatta doktrinde belirttiği şekilde, Danıştay içtihadında ve idare hukukunda genel eğilim derneklerin dava açmasında yargı yollarının olabildiğince geniş yorumlanmasıyla bireysel başvuruda bu yaklaşımın AYM tarafından benimsenmemesi yargısal korunmada bir gerileme olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰

Ayrıca, söz konusu 46. madde sebebiyle halk davası (*actio popularis*) olarak nitelenen davalar, genel olarak bireylerin kişisel ve doğrudan etkilenmek istenilen toplumun menfaatlerinin ihlal edildiği iddiasıyla AYM'ye bireysel başvuru yapmaları, mağdur sıfatı oluşmadığı gerekçesiyle kişi bakımından yetki kriteri sağlanamadığından kabul edilemez bulunmaktadır.⁷¹ Dolayısıyla, toplumun menfaatini koruyacak şekilde halk davası yoluyla çevre problemlerinin AYM önüne bireysel başvuru ile getirilmesi mümkün olmamaktadır. Maden kirası sözleşmesinin feshedilmesi talebiyle açılan davanın ehliyet bakımından reddedilmesi sebebiyle maddi ve manevi varlığın korunması ve geliştirilmesi hakkının ihlal edildiği iddiasıyla yapılan Ayşe Sevtap Uzun başvurusunda, AYM mağdur statüsü bulunmadığı için kişi yönünden yetkisizlik gerekçesiyle kabul edilemezlik kararına hükmetmiştir.⁷²

Son söz olarak, AYM'nin çevre hakkına ilişkin yaklaşımının AİHM içtihatlarıyla büyük ölçüde benzerlik gösterdiğini; fakat kişi bakımından yetkiyi belirlerken çevre hakkına ilişkin özellikle sivil toplum kuruluşlarınca yapılan başvuruları mağdur sıfatı bulunmadığı için kabul edilemez bulma eğiliminde olduğu tespiti yapılabilir. Bir başka altı çizilmesi gereken nokta ise, AYM tarafından Anayasa'nın 56. maddesi, temel hak ve özgürlükler bölümünde yer almayı sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler bölümünde yer aldığı gerekçesiyle tek başına bireysel başvuru sırasında konu bakımından yetki kriterini sağlamamakta olduğudur. Bu nedenle, AYM de tıpkı AİHM gibi Anayasa'nın temel hak ve özgürlükler bölümünde güvence altına alınan haklar üzerinden çevre hakkını korumaya çalışmaktadır. Ayrıca, destek ölçü norm olarak özellikle çevre hakkına ilişkin devletin pozitif yükümlülüğünü tartışmak, sağlıklı ve dengeli bir çevreyi

⁶⁹ Karaaslan, Abdülkadir, "Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuruda Usul Sorunları", Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2017, Sayfa: 334.

⁷⁰ Aktaran Karaaslan, 2017, sayfa: 334. Oder, Bertil Emrah, "Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru: Başvuruculara Öneriler", Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Hakkı Panel Notları", İstanbul Barosu Yayınları, 2013, Sayfa: 33-34.

⁷¹ Ed: Koç ve Kaplan, 2017, Sayfa: 152.

⁷² Ed: Koç ve Kaplan, 2017, Sayfa: 152. Benzer doğrultuda, Atatürk Orman Çiftliği hakkında kararlaştırılan nazım imar planı ve uygulama projesi için yapılan Tezcan Karakul Candan ve Diğerleri başvurusunda da idari işlem nedeniyle başvuru sahiplerinin mağdur statüsüne haiz olmadıkları belirtilmiş ve kabul edilemezlik kararı verilmiştir.

somutlaştırmak ve bu yönde amaçsal yorum yapabilmek için Anayasa'nın 56. maddesine başvurduğu da ileri sürülebilir. Bununla beraber, Sommer'in tespit ettiği gibi AYM, çevrenin tanımını yapmaktan imtina etme, onun yerine sağlıklı ve dengeli bir çevrenin niteliklerini veya unsurlarını belirleme eğiliminde olup somut olay bazında değerlendirme yapmayı tercih etmektedir.⁷³

IV. Sonuç Yerine: Çevre Hakkının Bireysel Başvuruya Konu Edilebilmesi İçin Öneriler

Çevre hakkının bireysel başvuru yoluyla nasıl korunabileceği ve konu hakkında hem AİHM'in hem de AYM'nin içtihatlarının hangi doğrultuda olduğu yukarıda açıklanmaya çalışılmıştır. Bu noktada AİHM ve AYM'nin çevre sorunları karşısında duyarsız kalmadıklarını, dönemin şartlarına uygun olarak sıklıkla dinamik yorum metodu ve pozitif yükümlülük doktrini enstrümanlarına başvurmadan kaçınmadıkları neticesine varılabilir. Bununla beraber, AİHM'in uluslararası insan hakları hukukundaki gelişmeleri daha çok dikkate alma ve çevrenin korunması için akdedilen uluslararası çevre hukuku sözleşmelerinden faydalanma eğiliminin AYM'ye kıyasla daha fazla olduğu tespiti de yapılabilir. Yukarıda içtihatların açıklanması suretiyle ortaya çıkarılmaya çalışıldığı üzere çevre hakkının korunması için önemli bir insan hakları birikimi gerek AİHM gerekse AYM nezdinde gerçekleşmiştir. Buna mukabil, çevre sorunlarının giderilmesi için bu içtihat birikiminin hala yeterli olmadığı ileri sürülebilir.

Bu aşamada, AİHM ve AYM tarafından amaçsal yorum yapılırken referans alınması gereken en önemli destek ölçü norm kaynaklarının uluslararası çevre hakları sözleşmeleri ile çevrenin korunması için faaliyet gösteren uluslararası sivil toplum kuruluşları ve insan haklarının korunması için faaliyet gösteren uluslararası insan hakları örgütlerinin yayınladıkları çalışmalar olduğunu iddia edebiliriz. Hakimler, çevre sorunlarının yol açabileceği insan hakları ihlallerinin vahametini söz konusu uluslararası hukuk çalışmalarını takip ederek daha kapsamlı ve güncel bir şekilde kavrayabileceklerdir. Yine devletlerin pozitif yükümlülüklerinin belirlenmesinde, uluslararası kamuoyunun vicdanını da rahatsız eden gelişmelerin yol açacağı telafi edilemez sonuçları akıllarında tutmaları çevrenin hukuk yoluyla daha etkili bir şekilde korunmasını sağlayacaktır. Benzer şekilde, Birleşmiş Milletler'in İş Dünyası ve İnsan Haklarına Dair Rehber İlkeler metninde düzenlenen şirketlerin, bilhassa maden, inşaat, enerji, kimya ve benzeri sektörlerinde faaliyet gösteren şirketler açısından, insan haklarına özen sorumluluğunu da dikkate alarak yatay etki doktrininin de etkisini genişletebilir.

⁷³ Sommer, 2019, Sayfa: 17. AYM'nin konuyla ilgili içtihadı için ayrıca bkz. Hüseyin Tunç Karlık ve Zahide Şadan Karlık başvurusu, Başvuru No: 2013/6587, Karar Tarihi: 24/3/2016.

AYM ve Türk hukuku özelinde ise atılması gereken daha ciddi adımlar bulunmaktadır. Özellikle konu ve kişi bakımından yetki kriterinin sağlanamaması nedeniyle çevre sorunları hakkında yapılan bireysel başvuruların çoğunlukla AYM tarafından kabul edilemez bulunduğu yukarıda belirtilmiştir. Çevrenin korunmasını merkeze alacak ve gelecek kuşakların da çevre hakkından etkili bir şekilde yararlanarak dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşamalarını mümkün kılabilmek için 6216 sayılı Kanun'un yetkiye ilişkin maddelerinde yasa değişikliği yapılabilir. Hatta sadece çevrenin daha etkili bir şekilde korunmasını sağlamak amacıyla yalnızca çevre hakkı başvuruları için bir istisna hükmünün öngörülmesi de düşünülebilir. Yine bu kapsamda, çevrenin korunması için faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarına istisnai bir şekilde kamu menfaatinin korunması adına toplum davası (actio popularis) açma yetkisi tanınabilir. Yasama organı tarafından bu yönde bir yasa değişikliği yapılması bireysel başvuru yolunun sadece çevrenin korunması adına özel olarak kolaylaştırılması sebebiyle çevre hakkının ana akımlaşmasına da katkı sağlayacaktır. Eğer ki siyasi irade çevre hakkına karşı duyarsız tavrını sürdürecektir, çevre hakkının etkili bir şekilde kullanılabilmesi adına AYM'nin dinamik yorum metoduna başvurarak hakkın norm alanını radikal bir şekilde genişletmek suretiyle kabul edilebilirlik içtihadını değiştirmesi de önerilebilir. Nitekim, Eren'in de isabetli bir şekilde belirttiği üzere; anayasadaki temel hakların günün koşullarına ve değişime uygun bir şekilde yorumlanması, karşılaştırmalı hukuk ve uluslararası hukuktan yararlanılması dinamik yorumu sınırlarının aşılması olarak değerlendirilmemelidir.⁷⁴

Üstelik önerilen bu içtihat değişikliğini Anayasa'nın 138/1. maddesinde düzenlenen "*hakimler ... hukuka uygun olarak vicdani kanaatlerine göre hüküm verirler*" hükmüne dayanarak hukukun sadece ulusal mevzuattan ibaret olmadığı, AİHM içtihatları ile çevrenin korunması için akdedilen uluslararası çevre hakkı sözleşmelerinin de genel hukukun bir parçası olduğu argümanı üzerinden Anayasa'nın 148/3. maddesi ile sistematik yorum yaparak gerçekleştirebilir. Bununla beraber, AYM'nin yukarıda bahsedilen yorum metodlarına başvurusuyla elde edeceği sonuçların doğrudan hukuk politikasını ilgilendirebileceği de göz ardı edilmemelidir. AYM'nin bu yorum metodlarını çevre hakkı bakımından bireysel başvurularda etkili bir şekilde tatbik etmesinin ve içtihadını bu yönde değiştirmesinin, ileride yargısal aktivizm ve hukuk politikası bağlamında⁷⁵ Türk hukuk doktrininde derin tartışmalara yol açabileceğini ön görmek de mümkündür.

Diğer taraftan, tüm bu tartışmaları kökten giderecek bir çözüm önerisi olarak, çevre hakkının normatif alanını somut bir şekilde ortaya koyan, güncel çevre

⁷⁴ Eren, Abdurrahman, "Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri, Anayasa Yargısı, Cilt: 31, Sayı: 1, 2016, Sayfa 274.

⁷⁵ Eren, 2016, Sayfa: 233.

sorunlarına yanıt veren AİHS'e ek yeni bir protokol yapılmasının da ihtimaller dahilinde olduğu unutulmamalıdır. AİHS'e eklenecek bu yeni ek protokole uygun bir nitelikte Anayasa'nın "*Temel Haklar ve Ödevler*" başlıklı ikinci kısmının "*Kişinin Hakları ve Ödevleri*" başlıklı ikinci bölümünde çevrenin korunması hakkını düzenleyen bir anayasa değişikliğinin yapılması da önerilebilir. Böylece, Türk hukuku bakımından çevre hakkına daha sert bir anayasal koruma sağlanacaktır.

Daha uzun vadede ise çevre sorunlarının topyekun olarak önlenmesi için salt insan merkezli yaklaşımın terk edilerek çevrenin başlı başına bir varlığı ve değeri olduğunu kabul eden ekolojik temelli bir yaklaşımın kabul edilmesi kaçınılmaz bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Aksi takdirde, çevrenin korunması için ne kadar bireysel başvuru yolunda gerekli hukuki kolaylıklar sağlansa da çevreyi merkeze almayan politikalar ve mutlak kar odaklı neoliberal ekonomi uygulamaları devam ettiği sürece çevre hakkının etkili bir şekilde hayata geçirilmesi mümkün olmayacaktır.

Kaynakça

- Akad M., Dinçkol Vural B., ve Bulut N., “Genel Kamu Hukuku”, Der Yayınları, 13. Baskı, 2018, Sayfa 286.
- Akbulut Peerzada, Rabia, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların İkincilleştirilmesinin Bir Nedeni Olarak ‘Aşamalı Sağlama’ Kavramı”, Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, Sayı: 1, 2018. Erişim Tarihi: 23 Şubat 2021, URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/428230>.
- Arıkan, Engin, “Çevreci Düşünce ve Çevre Hukuku İçin Radikal Bir Kılavuz: Anne Naess’in Derin Ekoloji Yaklaşımı”, Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 2 (1), 2020. Erişim Tarihi: 17 Şubat 2021. URL: <http://openaccess.tau.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12846/111/3-8.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Branduse/Romanya, No: 6586/03, 07.07.2009, Erişim Tarihi: 17.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-92073%22%7D>}.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Brincat ve Diğerleri/ Malta, No: 60908/11, 62110/11, 62129/11, 62312/11 ve 62338/11, 24.10.2014. Erişim Tarihi: 17.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-145790%22%7D>}.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Budayeva ve Diğerleri/ Rusya, No: 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 ve 15343/02, 29.09.2008. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22budayeva%22%22%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%22%22CHAMBER%22%22%22itemid%22:%5B%22001-85436%22%7D>}.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Büyük Daire, Öneriyıldız/Türkiye, No: 48939/99, 30.11.2004. Erişim Tarihi: 17.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22:%5B%22%22C3%B6nery%C4%B1ld%C4%B1z%22%22%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%22%22CHAMBER%22%22%22itemid%22:%5B%22001-67614%22%7D>}.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Di Sarno ve Diğerleri/ İtalya, No: 30765/08, 10.04.2012. Erişim Tarihi: 17.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22apno%22:%5B%2230765/08%22%22%22itemid%22:%5B%22001-108480%22%7D>}.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Fadeyeva/ Rusya, No: 55723/00, 30.11.2005. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22:%5B%22Fadeyeva%22%22%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%22%22CHAMBER%22%22%22itemid%22:%5B%22001-69315%22%7D>}.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Fredin/ İsveç (No. 1), No: 12033/86, 18.02.1991. Erişim Tarihi: 20.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22fredin%22%22%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%22%22CHAMBER%22%22%22itemid%22:%5B%22001-57651%22%7D>}.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Giacomelli/ İtalya, No: 59909/00, 26.03.2007. Erişim Tarihi 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22:%5B%22Giacomelli%22%22%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%22%22CHAMBER%22%22%22itemid%22:%5B%22001-77785%22%7D>}.

- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Guerravediğerleri/İtalya, No: 116/1996/735/932, 19.02.1998. Erişim Tarihi: 17.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22:%5B%22CASE%20OF%20GUERRA%20AND%20OTHERS%20v.%20ITALY%22%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-58135%22%5D%7D>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Hamer/ Belçika, No: 21861/03, 27.02.2008. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22CASE%20OF%20HAMER%20v.%20BELGIUM%20\[Extracts\]%22%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-83537%22%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22CASE%20OF%20HAMER%20v.%20BELGIUM%20[Extracts]%22%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-83537%22%5D%7D).
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Hatton ve diğerleri/ Birleşik Krallık, No: 36022/97, 08.07.2003. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22CASE%20OF%20HATTON%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%22%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-61188%22%5D%7D>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Iera Moni Profitou Iliou Thiras/ Yunanistan, No: 32259/02, 22.03.2006, Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-71847%22%5D%7D>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Kyrtatos/ Yunanistan, No: 41666/98, 22.08.2003. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22KYRTATOS%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-61099%22%5D%7D>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, L.C.B/ Birleşik Krallık, No: 14/1997/798/1001, 09.06.1998. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22LCB%20v.%20United%20Kingdom%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-58176%22%5D%7D>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Lopez Ostra/ İspanya, No: 16798/90, 09.12.1994. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22lopez%20ostra%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57905%22%5D%7D>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, M. Özel ve Diğerleri/ Türkiye, No: 14350/05, 15245/05 ve 16051/05, 17.11.2015. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22C3%B6zel%20ve%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-160412%22%5D%7D>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Öçkan ve diğerleri/ Türkiye, No: 46771/99, 28.03.2006. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-124141%22%5D%7D>.
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Powell ve Rayner/ Birleşik Krallık, No: 9310/81, 21.02.1990. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22Powell%20and%20rayner%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-57622%22%5D%7D>.

- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Taşkın ve diğerleri/Türkiye, No: 46117/99, 30.03.2005. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22fulltext%22:%5B%22Ta%22%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-67401%22%5D%7D>}.
- Bjorge, Eirik, “The Convention as a Living Instrument: Rooted in the Past, Looking to the Future”, *Human Rights Law Journal*, Cilt: 36, Sayı: 7-12, 2017. Erişim Tarihi: 22 Şubat 2021. URL: https://research-information.bris.ac.uk/ws/portalfiles/portal/178299801/HRLJ_vol36_No7_12_Bjorge_pages_243ff_310817.pdf.
- Boyar, Oya, “İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa, Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Kapsamında Bir İnceleme”, (Ed. Sibel İnceoğlu), Beta, Tıpkı 3. Baskı, 2013.
- Demirci, Şerife, “Çevre Hakkı Hangi Canlıya Haktır ve Kimin Ödevidir?”, *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 2019. Erişim Tarihi: 5 Haziran 2020. URL: <https://iletisimdergisi.kastamonu.edu.tr/index.php/kiad/article/view/63/21>.
- Dinler, Veysel, “Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı Açısından İdarenin Sorumluluğu”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2008. Erişim Tarihi: 19 Şubat 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/312373160_'Devletin_Iktisadi_ve_Sosyal_Odevlerinin_Siniri'_Acisindan_Idarenin_Sorumlulugu.
- Duymaz, Erkan, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Çevrenin Korunmasına Katkısı”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 47, 2012. Erişim Tarihi: 8 Haziran 2020. URL: <http://static.dergipark.org.tr/article-download/imported/1023019576/1023018615.pdf>
- Eltimur, Dilara Yüzer, “Anayasa Mahkemesi İçtihatları Işığında Çevrenin Korunmasında Devletin Pozitif Yükümlülükleri”, *Terazi Hukuk Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 145, 2018. Erişim Tarihi: 7 Haziran 2020. URL: <https://jurix.com.tr/article/16331>.
- Eren, Abdurrahmaan, “Hukuki Yorum Yöntemleri Açısından Bireysel Başvuru Kararlarının Anayasanın Yorumuna Etkileri”, *Anayasa Yargısı*, Cilt: 31, Sayı: 1, 2016. Erişim Tarihi: 18 Şubat 2021. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/anayasayargisi/issue/52020/678362>.
- European Court of Human Rights, “Environment and the European Convention on Human Rights Factsheet”, Aralık 2019. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Environment_ENG.pdf.
- European Court of Human Rights, “The European Convention on Human Rights- A Living Instrument”, Eylül 2020, Erişim Tarihi: 22.02.2021, URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_Instrument_ENG.pdf.
- Fung, Melissa, “The Right to a Healthy Environment: Core Obligations Under the International Covenant of Economic, Social and Cultural Rights”, *Willamette Journal of International Dispute Resolution*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2006. Erişim Tarihi: 23 Şubat 2021. URL: https://www.jstor.org/stable/26211236?seq=19#metadata_info_tab_contents.

- Güneş, Ahmet M., “Çevre Hakkının Bireysel Başvuruya Konu Edilebilirliği Üzerine”, TAAD, Yıl: 5, Sayı: 16, 2014. Erişim Tarihi: 17 Şubat 2021. URL: https://www.academia.edu/7490789/G%C3%BCne%C5%9F_Ahmet_M_%C3%87evre_Hakk%C4%B1n%C4%B1n_Bireysel_Ba%C5%9Fvuruya_Konu_Edilebilirli%C4%9Fi_%C3%9Czerine_T%C3%BCrkiye_Adalet_Akademisi_Dergisi_2014_S_16_s_79_vd.
- Güveyi, Ümit, “1982 Anayasası Kapsamında Çevre Hakkının Karşılaştırmalı Kısa Bir Tahlili”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2, 2018. Erişim Tarihi: 19.02.2021. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/607560>.
- Jose, Daniel Garcia San, “Environmental protection and the European Convention on Human Rights”, Council of Europe Publishing, 2005. Erişim Tarihi: 8 Haziran 2020. URL: [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-21\(2005\).pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-21(2005).pdf).
- Kaboğlu, İbrahim Ö., “Çevre Hakkı”, İmge Kitapevi Yayınları, 1. Baskı, 1996.
- Karaaslan, Abdülkadir, “Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuruda Usul Sorunları”, Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2017. Erişim Tarihi: 23 Şubat 2021. URL: <http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/33737/10165615.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Koç, Muharrem İlhan ve Kaplan Recep (Editörler), “T.C. Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Kabul Edilebilirlik Kriterleri Rehberi”, Anayasa Mahkemesi Yayınları, 2017. Erişim Tarihi: 9 Haziran 2020. URL: https://www.anayasa.gov.tr/media/3506/kabul_edilebilirlik.pdf.
- Olgun H., & Işık V., “Bir ‘İnsan Hakkı’ Olarak ‘Çevre Hakkı’ ve Türk Hukukundaki Yeri”, Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2017. Erişim Tarihi: 18 Şubat 2021 URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/598894>.
- Semiz, Yasemin, “Anayasa Mahkemesi’nin Çevre Hakkı Perspektifi”, Hacettepe HFD, Sayı: 4 (2), 2014. Erişim Tarihi: 6 Haziran 2020. URL: <http://static.dergipark.org.tr/article-download/57dc/69dd/4166/imp-JA89NY64PM-0.pdf>
- Sommer, Bahar Konuk, “Türk Hukukunda Çevre Hakkının Bireysel Başvuru Yoluyla Korunması”, YBHD, Yıl: 4, Sayı: 2019/2. Erişim Tarihi: 5 Haziran 2020. URL: <http://static.dergipark.org.tr/article-download/1735/a88d/8173/5d415432015e5.pdf>
- Şakacı, Bilge Kağan, “Değer Kavramı Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi”, Mülkiye Dergisi, Cilt: 37, Sayı: 1, 2013. Erişim Tarihi: 17 Şubat 2021. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/99>.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Ahmet İsmail Onat Başvurusu, Başvuru No: 2013/6714, Karar Tarihi: 21.04.2016. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/6714>.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Ayşe Sevtap Uzun Başvurusu, Başvuru No: 2013/6260, Karar Tarihi: 13.04.2016. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/6260?KelimeAra%5B%5D=Ay%C5%9Fe+Sevtap+Uzun+>

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Binali Özkaradeniz ve Diğerleri, Başvuru No: 2014/4686, Karar Tarihi: 01.02.2018. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/4686?Dil=tr>.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Hüseyin Tunç Karlık ve Zahide Şadan Karlık Başvurusu, Başvuru No: 2013/6587, Karar Tarihi: 24.03.2016. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/6587>.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Mehmet Kurt Başvurusu, Başvuru No: 2013/2552, Karar Tarihi: 25.02.2016. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2013/2552?Dil=tr>.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Tezcan Karakuş Candan ve Diğerleri Başvurusu, Başvuru No: 2014/5809, Karar Tarihi: 10/12/2014. Erişim Tarihi: 18.02.2021. URL: <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2014/5809>.

Uygun, Oktay, “Devlet Teorisi”, On İki Levha Yayınları, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, 2020.